

پنجابی قصہ گوئی اُتے سنسکرت، عربی تے فارسی دے اثرات

Abstract:

Punjabi language is one of the ancient and prominent language of the Indo Pak. Reason being the words of Sanskrit, Arabic, Persian and Greek languages are included in Punjabi language. This research article presents that folk tales of Punjabi reflects the effect of Rigvaid, Maha Bharat and Ramain in Sanskrit. The Arabic language being the language of Quran also reflects the Punjabi folk tales. The Persian language come in Indo Pak with rulers of Gazni, Tajikstan and Iran who invaded the Indo Pak, therefore the effect of Persian language is certain. The Punjabi poets not only used the Arabic, Persian and Sanskrit words in folk tales but also, the tale (Qissa) of Yusuf Zuleikha. This is because the folk tale in Punjabi like Heer Ranjha, Sasi Punun, Sohni Mahiwal and Mirza Sahiban are obvious and reflect of this languages.

Keywords: Punjabi, folk, Tales, Heer Waris Shah, Mirza Sahiban, Sohni, Mahiwal, Hafiz Barkhurdar, Arabic, Sanskrit, Persian

پنجابی بنیادی طور تے اوہناں مقامی بولیاں توں نکلی اے جیہڑیاں لوک وسیب دے بوہت نیڑے سن۔ پنجابی زبان دی ایہ وڈیائی اے پئی اوہنے ہر زبان دے ادب دیاں خوبیاں نوں اپنے کلاوے وچ لیا۔ پنجابی علما تے شاعراں دی وڈی گنتی سنسکرت، فارسی تے عربی ادب نوں اپنا کے ای پنگری تے انہاں زباناں دے ادب نوں واچیا، گوچیا تے اوہدا اثر قبولیا۔ ایہدا اک کارن ایہ سی پئی انہاں زباناں دے ادب وچ نویٹا سی تے اوہ مکمل زباناں سن۔ ایس لئی پنجابی زبان اتے انہاں دا اثر پینا قدرتی گل سی۔

ایہ حقی گل اے پئی پنجابی وچ ہر کھیت دارس موجود اے، مثلاً بابا فرید مگروں شاعری تے دینی ادب دے کچھوں ساڈی نثر وچ وی غیر معمولی وادھا ہویا۔ پنجابی زبان دی ایہ وڈیائی اے پئی ایہ ہر زبان دے لفظی بھنڈار نوں جذب کرن دی قابلیت رکھدی اے۔ دنیا دیاں ہور ناں زبانان وچ اچھے اتفاق بہوں گھٹ ملدے نیں۔ پنجاب دا حدود اربعہ موکلا تے کھلا رواں ہون پاروں ایہدا شہد بھنڈار وی موکلا اے۔ ایہدا وسیب وی چار چوہیرے کھلر یا ہویا اے تے قدرت دی ایہ فیاضی اے۔ ایہدے چار موسم نیں گرمی، ساون، سیال تے پت جھڑ، لوکائی نے ایہناں موسماں موجب اپنے آپ نوں ڈھالیا تے موسماں توں بچن لئی لباس، لکن چھین دی تھان وی ویلے سراپنی عقل نال سرجیا، سنواریا۔ جیوں جیوں لوڑاں تے شیواں ودھدیاں گئیاں اوہ اپنے ناں نال لیکے آئیاں۔ انج پنجابی دا شہد بھنڈار ودھدا گیا تے ایہدے وچ غیر معمولی وادھا ہویا۔ ایہ اوہ دروازہ اے جیہڑا ہر بند کواڑ نوں کھول دیندا اے۔ پنجاب دی دھرتی اتے باہروں آئیاں قومیاں دیاں بولیاں دا پر بھاو ودھیرا اے۔ جیہناں وچ سنسکرت، عربی تے فارسی شامل نیں۔ کجھ ودواناں دا چار اے پئی رگ وید پنجاب دی دھرتی اتے لکھی گئی ایسے لئی ایہدے وچ لوک ریت تے رہت دا اثر اے۔ ایسے لئی سنسکرت زبان دا پنجابی اتے اثر ہونا قدرتی امر اے کیوں جے زبانان دے حوالے نال سنسکرت دا پنجابی نال سبھ توں پہلاں میل میلاپ ہویا۔ سریندر سنگھ کوہلی دے آکھن موجب:

”پنجابی زبان ویدی سنسکرت دی ترقی کیتی ہوئی شکل ہے۔ دیسی شہداولی، فارسی،

عربی، انگریزی تے لہندے دیاں دو جیاں زبانان وچوں لئے ہوئے اکھراک پاسے

رکھ دیوے تاں رہندی شہداولی، جیہڑی زبان دا وڈا حصہ ہے، سنسکرت دے تسمناں

تے تدبھواں اتے مشتمل ہے۔ انج پنجابی زبان دی مڈھلی بنتر سنسکرتی ہے۔“ (1)

بھانویں سنسکرت زبان وچ جیہڑے قصے لکھے گئے اوہ اخلاقی تے لوکاں دی حیاتی دیاں عام گلاں نوں مکھ رکھ کے لکھے گئے۔

حافظ عبدالحمید سرشار لکھدے نیں:

”سنسکرت دیاں نثری کہانیاں وچ جادو ٹونے، عقلموں پرے کماں تے نالے عشق تے

زور دتا گیا اے۔ ایہناں داستاناں دے دیو تے انسانی کمزوریاں رکھدے نیں ایہ

دعاواں دیندے تے اوکھے ویلے کم وی آوندے نیں۔“ (2)

پنجابی شاعراں نے قصہ لکھن لئی سنسکرت قصہ گوئی نوں مکھ رکھیا۔ ایہی کارن اے پئی اخلاقی تے

سماجی موضوعات پنجابی قصہ کاری وچ عام دکھالی دیندے نیں۔ سنسکرت زبان وچ جیہڑے پریم قصے لکھے

گئے اوہناں وچ مہا بھارت تے رامائن بوہتے مشہور نیں۔

عبدالغفور قریشی لکھدے نیں:

”سنسکرت ادب اصل وچ پنجاب دا ای ادب اے۔ پنجابی لوکاں دے دکھ سکھ، امن تے جنگ، رہتل دا نقشہ اے۔ رامائن کتھا ساگر وچ پریم کہانی نوں بیان کرن دا ڈھنگ دسیا ہویا اے۔ لوک کہانی دی چون کر کے ایس نوں قدرت دیاں رنگینیاں وچ سمو کے بیان کرن بارے اک روایت اے۔ سنسکرت وچ سنجیدگی، شدکار وچ شوخی تے بیان وچ مٹھاس دے گن دسے گئے نیں۔“ (3)

پنجابی قصیاں وچ سنسکرت زبان دے انہاں مشہور قصیاں دے مڈھلے انش دکھالی دیندے نیں۔ دمودر داس دمودر دے قصے وچ سنسکرت زبان دے لفظ انج ورتے گئے نیں:

ہو یا روہ صحیح نورا، جاں کہیں ایہ سنایا (4)

بالک بدھ سدایوس مینوں، پھل نہ کدی وگایا (5)

آئے کٹک پرانے دھینے! ایہناں جھلیسیں ناہیں (6)

کلے، کالے، فقرے، نیلے، ابلق، باز پیرائے (7)

قصہ ایہ سپورن ہو یا، ہن رانجھے تائیں جمائیں (8)

دے الاپ بلایا منگو، کیہیاں سراں وگایاں

شینہ برنڈے، اڈگر، موئی، سبھے زیارت آئیاں (9)

انج ای احمد گجر دے قصے وچ سنسکرت زبان دے ورتے گئے لفظ ایس طرح بیان کیتے گئے نیں:

سنسار وچ احمد! خبر ہوئی کئیں رانجھے دے درشنوں پایا سو (10)

جائے ادب دے نال ادھین ہووے کریں قدر دی گل سکھائیو نیں (11)

وچھی سنسار بساط شطرنج بازی کے کھیل تاں ٹھرم ایس لئے کوئی (12)

پنجابی زبان اتے سنسکرت توں اڈ عربی زبان دا ڈھیر اثر دکھالی دیندا اے۔ پروفیسر ڈاکٹر سید

اختر جعفری لکھدے نیں:

”عربی زبان دی تدریس مذہب دے حوالے نال ہوئی۔ ایس لئے قرآن

مجید، احادیث، تفاسیر تے فقہ ایہناں مدرسیاں وچ پڑھایا گیا۔“ (13)

عربی زبان دے ورتارے دا اک کارن ایہ اے پئی قرآن دی زبان عربی اے۔ ایس توں دکھ مسلمان حکمراناں دے نال ان گنت حافظ، مولوی تے علماء دھاڑ وی آئے جیہناں نے مذہبی مسائل وی عربی زبان توں لئے سن۔ پنجاب وچ عبادت تے شریعت دیاں بوہتیاں کتاباں مقامی ادب وچ لکھیاں گئیاں جوں بارہ انواع تے ہو رکئی مذہبی کتاباں جیہناں اتے عربی زبان ڈھیر اثر پایا۔ طب دیاں مڈھلیاں

کتاباں عربی فارسی وچ سن جیہڑی روزمرہ دی لوڑ سی۔ ایس وجہ توں عربی دا اثر وی پنجابی وچ شامل ہو گیا۔ سید سبط الحسن ضیغم لکھدے نیں:

”بنیادی طور پر پنجابی ایک دراوڑی بچہ ہے جس نے فارسی زبان کا دودھ پیا، عربی زبان کی گود میں کھیلا اور اسی سے تربیت حاصل کی۔ پنجاب میں آکر بسنے والے دوسرے نسلی گروہوں کے صوتی اثرات بھی قبول کیے۔ مگر عربی زبان و ادب کے اس پر غیر معمولی احسانات اور اثرات ہیں کیونکہ دینی ذخیرہ الفاظ اور اسلامی فکر اور تہذیبی اثرات قبول کرنے میں اس دھرتی کے خصائص نے غیر معمولی فیاضی دکھائی۔ جس کے نتیجے میں بھارت میں شامل علاقوں میں آباد لوگوں کے مقابلہ میں یہاں اسلام کی وسیع پیمانہ کے مطابق آبیاری ہوئی۔“ (14)

پنجابی قصہ شاعری وچ عربی زبان دے چوکھے لفظ نظر آوندے نیں۔ کجھ قصیاں وچ شاعراں نے قرآنی آیات نوں اپنے شعراں وچ سوہنے ڈھنگ نال بیان کیتا۔ احمد گجر اپنے قصے وچ لکھدے نیں:

(قَالَ بَلَاغًا) دادن اسان منیا سا روح نبیؐ نے پڑھیا نکاح میاں (15)

حافظ برخوردار، مرزا صاحبان دے قصے وچ بیان کردے نیں:

والشمس والضحیٰ ہویا نور ظہور

قالو بلی کر جانناں کیتا رب مشہور (16)

کجھ پنجابی قصے اصلوں عربی دے نیں جیہناں وچ لیلیٰ مجنوں دا قصہ شامل اے جیہدا پنجابی شاعراں نے اپنی زبان وچ ترجمہ کیتا۔ یوسف زلیخا دا قصہ وی اصلوں قرآن مجید دا قصہ اے جیہنوں پنجابی دے کئی شاعراں نے اپنی قصہ شاعری وچ بیان کیتا۔ حافظ برخوردار داناں ایس گلوں اچا اے کیوں جے انہاں نے سبھ توں پہلاں ایہ قصہ لکھیا۔ اوہناں قصے وچ وی تھان تھان تے عربی لفظ ورتے نیں۔ حافظ برخوردار، یوسف زلیخا دے قصے وچ بیان کردے نیں:

اللہ واحد خالق رازق روزی دیونہارا

اوہ دائم ہوسی اوہ آہا دنیا جھوٹھ پھارا (17)

انجے ای حافظ برخوردار، مرزا صاحبان دے قصے وچ لکھدے نیں:

اوتھے بولن طوطے بطخاں چپن رحمن رحمن

میتھوں بھل گئیاں سبھ چالیں مسجد رہیا قرآن (18)

پیلو مرزا صاحبان دے قصے وچ انج لکھدے نیں:

کر بسم اللہ ماریا، بھوندا وانگ بھنیر (19)

دمودر داس دمودر بھانویں اک ہندو شاعری پر اپنے قصے ہیر رانجھے وچ عربی زبان دے شبد کئی تھانواں اتے ورتے نیں۔ جیویں اوہ لکھدا اے:

دور قمر خورشید وسیتے، کہ ہر جا اکوسایا⁽²⁰⁾

توں صاحب، میں بردی تینڈی، میں عاجز نہ ازا ماہیں⁽²¹⁾

انج اسی آکھ سکے آں پئی پنجابی قصہ شاعری وچ شاعراں نے عربی زبان توں وی لاجھ چکیا تے انہوں امیر بنایا۔ ایہ عربی دا شبد بھنڈا رقصیاں توں دکھ ہور وی پنجابی صنفوں وچ ویکھیا جاسکدا اے۔ ایس توں اڈ پنجابی شاعراں نے اپنی شاعری وچ اجہی تلمیہاں، تشبیہاں تے استعارے ورتے جیہڑے عربی زبان تے خاص طور تے قرآن مجید نال تعلق رکھدے نیں۔

یوسف زلیخا عربی زبان دا قصہ اے جیہدی تلمیحات پنجابی دے کئی شاعراں نے اپنی قصیاں وچ بیان کیتیاں نیں۔ جیویں احمد گجر لکھدے نیں:

مہتر یوسے نوں آئے بنی حکمت تدوں پکڑ (کھوہے) پایا بھرائیں

قضا کار سوداگراں کڈھ لیتا اوہناں رکھیا وچننے دے تائیں

بازار دے (وچ جا) دے لائیو نیں قصہ کہیں تا سبھوں میں کہہ سنائیں

سوت اٹیاں گھن کے گئی بڈھی خریداراں دے داغلے ہون تائیں⁽²²⁾

فارسی زبان دا اثر پنجابی شاعری اتے دو جی زبانوں نالوں چوکھا اے۔ ایہدا اک کارن ایہی سی پئی فارسی ایتھوں دے حکمراناں دی زبان سی جیہڑے ایران، تاجکستان تے غزنی توں آئے۔ اوہناں دی زبان عام بول چال دے بوہت نیڑے سی۔ فارسی اپنی تھان اک مکمل زبان اے جیہدا اثر پنجابی نے قبولیا۔ اک پڑھی لکھی جتنا (عوام) تے حکومتی میل جول دی وجہ کر کے فارسی زبان نوں قبول کیتا تے ایہ مغل عہد دے اخیر تیکر رہیا۔ ایہی نہیں سکھ عہد وچ وی فارسی زبان دی ہوند توں انکار نہیں کیتا جاسکدا۔ لاہور، سیالکوٹ، سرہند، ایمن آباد، قصور تے ملتان فارسی علم تے ادب دے مرکز بن گئے۔ ہندوستان دے کئی اداریاں خصوصی طور تے عدالتی نظام تے انتظامیہ وچ فارسی زبان لاگوسی۔ انہاں اداریاں وچ فردوسی، نظامی، امیر خسرو تے جامی دی شاعری نوں عام پڑھیا تے پڑھایا جاندا سی۔ پروفیسر ڈاکٹر سید اختر جعفری لکھدے نیں:

”فارسی دی تعلیم زبان تے ادب دے حوالے نال دتی گئی۔ ایس لئی پنجاب دے اکثر

مدریساں وچ سعدی دی کریما، گلستان، بوستان، عطار دا پند نامہ، کاشفی دی انوار

سہیلی، اخلاق محسنی، جامی دی یوسف زلیخا تے لوارح، نظامیجی دا سکندر نامہ، مولانا روم

دی مثنوی معنوی، فردوسی دا شاہنامہ، مصدیاں تیکر پڑھائے جان دے رہے۔“⁽²³⁾

ابن توں اڈ دوجی زبانناں دے قصیاں دا فارسی زبان وچ ترجمہ کروایا گیا۔ ملازمت پیشہ لوکاں لئی ایہ لازم سی پئی اوہ فارسی زبان نوں سکھن۔ اوس ویلے جیہڑے سکول تے کالج کھولے گئے اوتھے وی فارسی زبان دی تعلیم دتی جاندی سی۔

پنجابی زبان دے قصیاں ہیرا رانجھا، سوئی مہینوال، سسی پنوں، مرزا صاحبان اتے فارسی مثنوی دی گوڑھی چھاپ وکھالی دیندی اے۔ پروفیسر ڈاکٹر سید اختر جعفری لکھدے نیں:

”جے گوہ نال ویکھیا جاوے تاں معلوم ہوندا اے پئی فارسی لسانی تے ادبی دو طرح نال پنجابی اتے اثر انداز ہوئی۔ لسانی اعتبار نال ایس طرح پئی اج پنجابی وچ سینکڑاں لفظ فارسی دے ورتے جاندے نیں اوہ لفظ ساڈی زبان وچ انج رچ چکے گئے نیں پئی اسانوں اوہناں دی غیریت دا اکا ای احساس نہیں ہوندا سگوں انج لگدا اے جیویں اوہ ساڈی ای زبان دے لفظ نیں تے اسان اوہناں لفظاں نوں آسانی نال سہان وی نہیں سکدے۔“ (24)

فارسی زبان دا پنجابی شاعری اتے ایہتوں تیکر اثر پیا کہ ایہنے پنجابی بولی دارنگ ڈھنگ تے محاورہ ای بدل دتا۔ فارسی زبان دیاں تشبیہاں، تلمیحاں، استعارے تے بناوٹی لفظاں دا ڈھیر اثر پنجابی شاعری وچ وکھالی دیندا اے۔ حافظ برخوردار، مرزا صاحبان دے قصے وچ لکھدے نیں:

ہنجوں وگن صاحبان جیویں موتی ترٹن ہار
یا گھٹ بدل دی وس گئی نکئی پوے پھہار (25)

احمد گجر، ہیر دے قصے وچ لکھدے نیں:

ہووے پکھنوں باہرے پھرن ہارا پکڑ آئیے پنجرے وچ پائیے
اندر پئی ہیر پیلائی چلی جان بچھ کے پیتا کیوں کمائیے (26)

ایہ آکھنا بجا ہووے گا پئی پنجابی قصہ کاراں نے فنی ترتیب تے تکنیک فارسی زبان دی اپنالئی۔ پنجابی قصے نوں فارسی مثنوی دے اثر پڑھ لکھیا جاوے لگ پیا۔

پنجابی زبان دے مدھلے قصیاں اتے جہات پائی جائے تاں پتہ لگدا اے پئی ایہناں شاعراں نے اپنے قصیاں دے سرناویں فارسی زبان وچ لکھے۔ جیویں حافظ برخوردار نے یوسف زلیخا دے قصہ دے سارے سرناویں فارسی زبان وچ نہیں۔ جیویں:

- احوال اول صفوف جملہ خلائیق آدم (27)

- نوبت اول ویدن زلیخا یوسف علیہ اسلام در خواب (28)

- خواب دیدن دوامیران در بند یخا نہ و تعبیر نمودن یوسف علیہ اسلام (29)

- برآمدن حضرت یوسف علیہ السلام بقصد شکار (30)

عربی تے فارسی وانگوں پنجابی قصہ شاعری پہلاں پہل اللہ دے ناں توں شروع کیتی گئی۔ مگروں نعت رسولؐ تے منقبت بیان کیتی گئی فیراصل قصہ لکھیا گیا۔ حافظ برخوردار نے قصہ سسی پنوں دے شروع وچ اللہ دی تعریف حمد راہیں انج بیان کیتی اے:

خالق خلقت ساز کے کیڈ اٹھایا بھار

پیدا کیتا نور تھیں تدھ خاص محمدؐ یار (31)

پنجابی قصہ وچ ہیروئین دی سراپا نگاری دا بیان وی فارسی مثنوی والا اے۔ جیہدے وچ محبوبہ دے حسن نوں سرتوں لیکے پیر تیکر بیان کیتا جاندا اے۔ پہلاں پہل فارسی مثنوی توں اثر لیدیاں ہوئیاں حافظ برخوردار نے اپنے قصے مرزا صاحبان وچ صاحبان دی سراپا نگاری بیان کیتی:

دھی کھیوے دی صاحبان جس تے حوراں گھنڈ کڈھن

تے پریاں پرہت سنتے جٹی دا ویکھ حسن

صاحبان دا قد سروکل کونج جیویں دوہے واہ پون

لباں سے جام شراب دا پی عاشق مست تھون

صاحبان دے خونی نین پکھاو لے بازاں وانگ تکن

اوہ پاڑن ول ول دلاں نوں بکیں رت پیون

پچپیاں تھیں نادکاں ترگش جد لٹن

رکھ نشانے دلاں تے کہیاں وانگ ہٹن (32)

فارسی مثنوی دی طرح پنجابی وچ کئی قصے سوال جواب دے ڈھنگ راہیں بیان کیے گئے۔

حافظ برخوردار دے قصے مرزا صاحبان دے قصے وچ مرزا اپنی ماں نوں انج سوال کردا اے۔

مائے نی سن میریے دس دے دی گل

دسیں جھب مکان توں جتھوں مشکل ہوون حل

بازی باجھوں لڑکیاں جھوٹھے رنگ محل

مرزے دی ماں اونہوں جواب دیندیاں آکھدی اے۔

توں خادم نوشوہ پیر دا تیرا مڈھ قدیمی پیر

جد آہیں اندر شکم دے اوس آن پوایا شیر

من لے سچے رب نوں روشن بدر منیر (33)

پنجابی شاعراں دی شاعری اتے فارسی زبان دا اینا اثر دکھائی دیندا اے کہ انہاں نے فارسی

شاعری دی بحر، ردیف تے قافیہ راہیں پنجابی قصیاں نوں بیان کیتا اے۔ پنجابی شاعری وچ مقولہ شاعر دے سرناویں پٹھ شعر آکھن دا رواج وی فارسی والا اے۔ حافظ برخوردار نے اپنے قصے مرزا صاحبان وچ سبھ توں پہلاں مقولہ شاعر دا ورتارا کیتا اے۔ جیویں اوہ لکھدے نیں:

حافظ عشق بھلیرا پاتنی نہ لنگھائے گھاٹ

اوتھے بیڑا ٹھلایا جتھے جاوَن بیڑے پاٹ

بھکھ نہ ڈھونڈے لذتاں عشق نہ کچھے ذات

ترٹھا جنڈ کو ہائیند ا برہوں دی اوہ رات (34)

فارسی شاعری دی طرح پنجابی شاعراں نے اپنے آپ نوں قصے دا یعنی شاہد بنا کے ”شاعر آکھدا اے“ دی ریت نوں اپنایا۔ دمور دے قصے ہیر وچ ایہ ورتارا شروع توں اخیر تیکر موجود اے۔ جیویں اوہ لکھدا اے:

آکھ دمور خوشی ہوئیں، وکھ اوہناں دے چالیں (35)

آکھ دمور جال اتھائیں، اسیں منت پئے کریندے (36)

فارسی زبان وچ ہیر دا قصہ دمور توں پہلاں باقی کولابی تے سعید سعیدی ہوراں وی لکھیا سی۔ ایس لئی پنجابی شاعراں اوہناں قصیاں دا چوکھا اثر قبول کیتا۔ بذل حق محمود لکھدے نیں:

”اکبر دے عہد دا اک فارسی شاعر باقی کولابی سب توں پہلے ایس قصے نوں فارسی زبان

وچ لکھدا اے۔ کولاب افغانستان تے روس دی سرحد تے واقع اے تے ایس علاقے

دا شاعر باقی کولابی اکبر دے زمانے وچ جون پور وچ رہندا سی۔ اوس نے نہ صرف ایہ

قصہ بیان کیتا بلکہ ایس نوں معرفت تے تصوف دی رمزی بنایا۔“ (37)

دمور تے حافظ برخوردار دے قصیاں وچ فارسی زبان دے چوکھے لفظ وکھے جاسکدے نیں۔ دمور داس دمور لکھدے نیں:

سونا، رپا، مال، خزینہ، ڈھکن ستے پاہیں (38)

آکھ دمور صحیح سلامت سبھ اسیں سنائے (39)

کون سرشتہ ہیرے کیتا، کیہ کجھ آکھ سنائے (40)

حافظ برخوردار، یوسف زلیخا دے قصے وچ لکھدے نیں:

غیبیت شرک دروغاں والی کر کے دور پلیدی (41)

فرزند تیرا اولاد خلیلے خوبی ایس الاہوں

گھر یحیٰ قوبؑ تولد ہوسی حکم ہو یا درگا ہوں (42)

پنجابی قصہ شاعری وچ فارسی زبان دی ریت روایت ایس حد تک رکھالی دیندی اے جے ایہ آکھیا جائے پئی پنجابی شاعراں نے فارسی قصہ شاعری دی بنتر اساری تے لفظی بھنڈا رکولوں بہتیرا کم لیا تے غلط نہیں ہووے گا۔

مکدی گل ایہ اے پئی پنجابی زبان مقامی بولی سی پر اس نے ہندوستان دیاں وڈیاں وڈیاں زبانوں توں ودھیرا اثر لیا۔ ایہی کارن اے پئی انہاں زبانوں دے اثر پاروں پنجابی زبان امیر ترین زبانوں وچ شامل اے۔ انگریزاں دے پنجاب اتے قبضہ کرن مگروں انہاں دی زبان نے وی پنجابی اتے اثر پایا۔ پنجابی قصہ کاراں نے اپنی قصہ شاعری نوں فنی تے فکری پکیائی دیوں لئی انہاں زبانوں دا سہارا لیا۔ ایس لئی ایہ آکھنا بجا ہووے گا پئی پنجابی قصہ شاعری وچ اوہ سارے گن رکھالی دیندے نیں جیہڑے اک چنگی تے اعلیٰ ادبی صنف نوں سکھراں تیکر اپڑاندے نیں۔

حوالے:

- * اسٹنٹ پروفیسر پنجابی، لاہور کالج یونیورسٹی برائے خواتین، لاہور
- 1- منیر گجر (مترجم)۔ انسائیکلو پیڈیا آف انڈین لٹریچر وچوں پنجابی حصے دا ترجمہ (لاہور: سانجھ پبلی کیشنز، پہلی وار مئی 2006ء) 189-
 - 2- عبدالحمید سرشار، حافظ۔ ادبی چھلاں (لاہور: کتاب خانہ دانشوراں، پہلی وار 24 جون 1974ء) 296-
 - 3- عبدالغفور قریشی۔ پنجابی ادب دی کہانی (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، پہلی وار اگست 1987ء) 156-
 - 4- محمد آصف، خاں (مرتب): ہیر دمودر (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، دوجی وار جون 1995ء) 47-
 - 5- محمد آصف، خاں (مرتب): ہیر دمودر، 50-
 - 6- محمد آصف، خاں (مرتب): ہیر دمودر، 52-
 - 7- محمد آصف، خاں (مرتب): ہیر دمودر، 54-
 - 8- محمد آصف، خاں (مرتب): ہیر دمودر، 63-
 - 9- محمد آصف، خاں (مرتب): ہیر دمودر، 123-
 - 10- سبط الحسن ضیغم، سید (مرتب)۔ ہیر احمد گجر (اسلام آباد: لوک ورثہ، اپریل 1992ء) 61-
 - 11- سبط الحسن ضیغم، سید (مرتب)۔ ہیر احمد گجر، 128-
 - 12- سبط الحسن ضیغم، سید (مرتب)۔ ہیر احمد گجر، 157-
 - 13- اختر جعفری، سید، ڈاکٹر۔ ”میاں محمد بخش دی شاعری اتے فارسی اثرات“، کھوج 61 (جولائی۔ دسمبر 2008ء): 19-

- 14- سبط الحسن ضیغم، سید (مرتب)۔ قصیدہ بردہ شریف (لاہور: یکے از مطبوعات پیکیج لمیٹڈ، 25 مئی 2002ء) 29۔
- 15- سبط الحسن ضیغم، سید (مرتب)۔ ہیر احمد گجر، 147۔
- 16- فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر (مرتب)۔ مرزا صاحبان حافظ برخوردار (لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 1998ء)
- 17- برخوردار، حافظ۔ قصہ یوسف زلیخا مدح پیران پیر معروف غوث الاعظم (لاہور: منشی گلاب سنگھ اینڈ سنز تاجران کتب، 1905ء) 23۔
- 18- فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر (مرتب)۔ مرزا صاحبان حافظ برخوردار،
- 19- اسلم رانا، ڈاکٹر (مرتب)۔ مرزا صاحبان پیلو (لاہور: عزیز پبلشرز، پہلی وار 1990ء) 41۔
- 20- محمد آصف، خاں (مرتب): ہیر دمور، 37۔
- 21- محمد آصف، خاں (مرتب): ہیر دمور، 250۔
- 22- سبط الحسن ضیغم، سید (مرتب)۔ ہیر احمد گجر، 59۔
- 23- اختر جعفری، سید، ڈاکٹر۔ ”میاں محمد بخش دی شاعری اتے فارسی اثرات“، 19۔
- 24- اختر جعفری، سید، ڈاکٹر۔ ”میاں محمد بخش دی شاعری اتے فارسی اثرات“، 19، 20۔
- 25- فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر (مرتب)۔ مرزا صاحبان حافظ برخوردار، 35۔
- 26- سبط الحسن ضیغم، سید (مرتب)۔ ہیر احمد گجر، 122۔
- 27- برخوردار، حافظ۔ قصہ یوسف زلیخا مدح پیران پیر معروف غوث الاعظم، 7۔
- 28- برخوردار، حافظ۔ قصہ یوسف زلیخا مدح پیران پیر معروف غوث الاعظم، 9۔
- 29- برخوردار، حافظ۔ قصہ یوسف زلیخا مدح پیران پیر معروف غوث الاعظم، 32۔
- 30- برخوردار، حافظ۔ قصہ یوسف زلیخا مدح پیران پیر معروف غوث الاعظم، 37۔
- 31- شہباز ملک، ڈاکٹر (مرتب)۔ قصہ سسی پنوں حافظ برخوردار؛ کھوج 18 (جنوری۔ جون 1987ء) 12۔
- 32- فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر (مرتب)۔ مرزا صاحبان حافظ برخوردار، 25۔
- 33- فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر (مرتب)۔ مرزا صاحبان حافظ برخوردار، 24۔
- 34- فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر (مرتب)۔ مرزا صاحبان حافظ برخوردار، 60۔
- 35- محمد آصف، خاں (مرتب)۔ ہیر دمور، 35۔
- 36- محمد آصف، خاں (مرتب)۔ ہیر دمور، 175۔
- 37- بذل حق محمود۔ پنجابی مضمون (لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 2003ء) 23/22۔
- 38- محمد آصف، خاں (مرتب)۔ ہیر دمور، 37۔
- 39- محمد آصف، خاں (مرتب)۔ ہیر دمور، 43۔
- 40- محمد آصف، خاں (مرتب)۔ ہیر دمور، 46۔
- 41- برخوردار، حافظ۔ قصہ یوسف زلیخا مدح پیران پیر معروف غوث الاعظم، 4۔
- 42- برخوردار، حافظ۔ قصہ یوسف زلیخا مدح پیران پیر معروف غوث الاعظم، 8۔